

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒ-ՊԼՈՒՋԻ ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Հայաստանում ֆեոդալական արտադրական հարաբերությունների ծաղկման շրջանը համարվում է X-XIII դարերը, վերելքի մի ժամանակաշրջան, որը ամենամեծ չափով պայմանավորված էր երկրի քաղաքական անկախության վերականգնմամբ, ինչպես և այն ժամանակներում ստեղծված արտաքին բարենպաստ պայմաններով։ Ֆեոդալական հարաբերությունների ծաղկումն արտահայտվում էր ո՛չ միայն երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմամբ, այլև այդ հիմքի վրա արտադրական հարաբերությունների բնույթի որոշ փոփոխմամբ, այն հայտնի տեղաշարժերով, որ կատարվում էին Հայաստանում ֆեոդալական հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի մեջ։

Ահա այն վճռական գործոնները, որոնք պայմանավորեցին հայկական կոլտուրայի զարգացման նոր, ավելի բարձր էտապը։ Այդ ժամանակներում Հայաստանի զանազան մասերում ստեղծվեցին գիտական կենտրոններ՝ բարձր տիպի դպրոցներ, որտեղ ուսումնասիրում էին փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա ու բնագիտություն, գրականություն ու քերականություն։ Ուշագրավ է այն, որ այդ դրպրոցներին կից հիմնվում են մատենադարաններ՝ զգալի քանակությամբ ձեռագրերով։

Անշուշտ, գիտությունների այնպիսի բնագավառների զարգացումը, ինչպիսիք են մաթեմատիկան, մեխանիկան, բնագիտությունը սերտորեն կապված են, նախ և առաջ, արտադրական պրակտիկայի առաջադիմության հետ. այդ պրակտիկան է, որ վերջին հաշվով պայմանավորում է բնության մասին մեր իմացության զարգացման աստիճանը։ Այն հանգամանքը, որ Հայաստանում X-XIII դարերում

զգացվում էր արտադրողական ուժերի վերելք, տեղի ունեւր քաղաքային արդյունագործութեան առանձին ճյուղերի մասնագիտացում, երբ տիրող դասակարգերը ձեռնարկում էին տարբեր բնութիւն, այն ժամանակների համար հսկայական կառուցումներ, չէին կարող չըզգալ մեխանիկայի և մաթեմատիկայի կարիքը: Մեծ կառուցումների պրակտիկան ինքնին նպաստում էր անհրաժեշտ գիտութեանների առաջացմանը և հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու մաթեմատիկայի և բնագիտական մտքի զարգացման մի նոր աստիճանի մասին: Պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում, հայերեն լեզվով, երևան եկան էվկլիդեսի երկրաչափութեանը, Հովհաննես Սոփեանտի մաթեմատիկական աշխատութեանները:

Այդ շրջանում Հայաստանի կուլտուրայի բոլոր գործիչները, որոնք ծանրացել են բնափիլիսոփայութեան հարցերի վրա, իրենց դատողութեաններում հիմք են ընդունել հնագույն ժամանակներից փոխանցած՝ աշխարհի չորս տարրերի մասին հայտնի հասկացութեանը: Այդ հասկացութեանը մենք հանդիպում ենք Հովհաննես Սոփեանտի աշխատութեաններում, այնուհետև Վարդան Մեծի մոտ, ավելի ուշ շրջանում՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու գործերում: Սակայն այդ մտածողների շարքում առանձին տեղ է զբաղում Հովհաննես Երզնկացի-Պլուզ անվանված նշանավոր գործիչը, որը հանդես է գալիս որպես բնագետ և փիլիսոփա, բանաստեղծ և քերական, գիտութեան տարբեր բնագավառների բազմաթիւ աշխատութեանների հեղինակ:

Հովհաննես Երզնկացին տիեզերագիտութեան հարցերի քննութեանը նվիրած իր աշխատութեան մեջ բնութեան չորս տարրերի մասին գրում է. «Ձորս նիւթ արար աստուած ի պէտս շինութեան աշխարհի: Հուր և հողմ, ջուր և հող: Սոքա՝ ըսկզբունք և արմատք են ամենայն գոյիցս. և են հակառակ միմեանց: Իսկ այլ արարածքս՝ ծայրք և ծնունդք ի սոցանէ յառաջ եկեալ՝ և խառնեալ ընդ միմեանս, յորմէ ստեղծան եղականքս, բոյսք և կենդանիք: Եւ պիտոյ էր այս չորք տարերքս. զի առանց հողոյ ոչ լինէր թանձր մարմին, և ոչ առանց ջրոյ՝ շաղկումն և միաւորութիւն, և առանց օդոյ՝ որ է հողմն, շարժումն ոչ լինէր, և ոչ առանց հրոյ՝ գոյն և երևումն»: Հովհաննես Երզնկացին աշխարհի ստեղծագործութեան խնդրում ընդունում է աստծո կողմից կատարված սոսկ առաջին ակտը, միայն չորս տարրերի ստեղծումը, որով սպառվում է նրա ֆունկցիան: Այստեղից

1 Յովհաննէս Երզնկացի, Տետրակ համառօտ և լի իմաստալստ՝ բանիւք, Նոր Նախիջևան, 1792, էջ 1:

պարզ է, թե ինչու Հովհաննէս Երզնկացին չորս տարրերը պետք է ներկայացնէր որպէս իրերի զոյացական աշխարհի սկիզբը և վախճանը, դրանք ընդունել որպէս աշխարհի բաղմադանութեան առաջացման հիմք:

Քննարկելով բնութեան չորս տարրերի փոխադարձ կապերի և հարաբերութեանների խնդիրը, Հովհաննէս Երզնկացին շարադրում է տիեզերական միաւորումների մասին իր հետեւյալ ըմբռնումները. «Հուրն՝ զի թեթև է բնութեամբ և շարժումն ի վեր ունի, զնդաձև շրջապատեց զայլ երեք տարրերն: Եւ զի հողմն ի ներքոյ անցեալ՝ փշեաց փռուկեաց ի վեց կողմն. ի վեր և ի վայր և ի չորս կողմ երկրի, զհեռ հրեղէն երկնի ձեացաւ. և հողմն՝ կարգեցաւ ի ծոց նորա որպէս յաման արկեալ: Եւ երկիրս՝ որ է հողն և ջուրն ի միջոցի երկնից կառուցաւ»¹: Հովհաննէս Երզնկացու սույն միտքը, ինչպէս և նրա ապացոյցները Երկրի զնդաձևութեան մասին, նրա դատողութեանն ալ մասին, թե ինչպիսին է Երկրագունդը իր կեցութեամբ տարածութեան մեջ, երկնային լուսատուների, նրանց շրջագալութեան, և տիեզերագիտութեան մյուս հարցերը նրա մոտ հենվում են այդ ժամանակաշրջանում նոր հետաքրքրութեան առարկա դարձած, հայկական ուշ հելլենիզմի բնափիլիսոփայութեան վրա, ավելի կոնկրետ ասած, բոլոր այդ թվարկված հարցերում Հովհաննէս Երզնկացին ընթանում է իր հեռավոր նախորդի՝ Անանիա Շիրակացու հետքերով, միաժամանակ նոր ուղիներ հարթելով բնագիտական մի շարք հարցերի լուսարանման համար, բնութեան, որպէս ամբողջի, գիտական իմացութեան համար: Սակայն, այդ չի նշանակում, թե նա առաջադրված տեսական հարցերի լուծման խնդրում ազատ էր այն ժամանակաշրջանում դեռևս ամենակարող աստվածաբանութեանից:

Հայաստանում բնափիլիսոփայութեան զարգացման գործում նշանակալից նվաճում էր Հովհաննէս Երզնկացու դրույթը այն մասին, թե ամեն կարգի առանձնակի իրերը կամ առարկաները իրենց կոնկրետ որոշակի դրսևորմամբ առաջանում են և ոչնչանում, իսկ նյութը, մատերիան որպէս այդպիսին պահպանվում է, որ նյութական աշխարհը մշտնջենական գոյացութիւն է: Հովհաննէս Երզնկացու այդ բնափիլիսոփայական կոնցեպցիան խարսխված էր նյութի շարժման, փոփոխման և պահպանման սկզբունքների վրա:

¹ Յովհաննէս Երզնկացի, Տետրակ համառօտ և լի իմաստախոհ բանիք, Նոր խաիշեան 1792, էջ 2: Հով. Երզնկացու նման դատողութիւններին կարելի է հանդիպել նաև նրա՝ Մատենադարանի № 2173 ձեռագրում, էջ 22ա—23բ:

Հովհաննես Երզնկացիին մտածում է, որ կոսմիկական աշխարհը, ինչպես և նյութական առարկաների աշխարհը գտնվում են հարատև շարժման մեջ: Շարժումը հատուկ է ոչ միայն Երկրագնդին, այլև նրա առարկայական աշխարհին: Շարժման մեջ է, ըստ Հովհաննես Երզնկացու, նաև մարդ արարածը, նրա սուբյեկտիվ հոգեկան աշխարհը, գործողությունները և ձգտումները, մի խոսքով՝ «ոչ ինչ է անշարժ»¹:

Շարժումը առաջ է բերում անխուսափելի փոփոխություն, փոփոխվում է ամեն ինչ, այն բոլորը, ինչ բովանդակում են երկինքը և երկիրը. «Եկեղանիք և բուսականք և հանեալքն յերկրէ նիւթք պատուականք ոսկոյ և արծաթոյ և քարինք լուսանշոյլք, և ամենեքեան սոքա ըստ ժամանակի և ըստ նիւթոյ շինեալ լինէին, և ըստ ժամանակին և ըստ նիւթին փոփոխումն առնուն»²: Հովհաննես Երզնկացիին պնդում է, որ փոփոխության ենթակա են ոչ միայն բնությունը, նրա առարկայական աշխարհը, այլև, ինչպես ասվեց, մարդը, նրա սոցիալական և ունեցվածքային կեցությունը:

Երբ Հովհաննես Երզնկացիին խոսում է իրերի փոփոխության մասին, նա նկատի ունի իրերի առաջացման և ոչնչացման պրոցեսը, հասկանում է որպես «ժամանակաւ գոյացեալք՝ ըստ շինելոյն աւրինի, և ժամանակաւ ապականեալք՝ ըստ քակելոյն»³, որ «ամենայն, որ յաշխարհի կայ, սկիզբն ունի և վախճան. սկիզբը գոյութիւն է ամենայնի, և վախճանն քակտումն է մասանցն»⁴: Առանձնակի ու մասնականը առաջանում են և ոչնչանում, իսկ ամբողջականը և ընդհանուրը հարատև պահպանում են իրենց գոյացությունը:

Այդ միտքը Հովհաննես Երզնկացիին արտահայտել է նաև մի գեղեցիկ քառյակով.

«Աշխարհս ի տուապ նըման, որ ի վեր՝ և ի վայր թաւալի,
Վերինն այլ ի վայր դառնայ, և վարինն ի վեր ոլորի,
Մըտիկ դու հիւսանն արա, որ թապութ՝ օրոցք շինէ նայ,
Մէկըն գայ և մէկն երթայ, նա իւր բան պակաս չի մընայ»⁵:

Հիշատակենք, որ Հովհաննես Երզնկացու ուսմունքում կարևոր տեղ է բռնում մատերիայի և տեսակի վերաբերյալ նրա ըմբռնու-

¹ Պետական Մատենադարան, ձեռագիր № 2173, էջ 41ր:

² Նույն տեղում, էջ 62ա:

³ Նույն տեղում, էջ 320ա:

⁴ Պետական Մատենադարան, ձեռագիր № 6670, էջ 106ա:

⁵ Արմենուհի Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, ուսումնասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1958, էջ 157:

մըւ Հովհաննէս Երզնկացիին գտնում է, որ «Մարմինն ամենայն յերկուցէ՝ ի նիւթոյ և տեսակէ»¹, որ առաջինը չի կարող լինել առանց երկրորդի և հակառակը, երկրորդը չի կարող լինել առանց առաջինի։ Այստեղից Հովհ. Երզնկացիին անում է այսպիսի հետեւություն. «Գոյացութիւն բանակին և որակն, նիւթ և տեսակ լինին միմեանց, քանակն՝ նիւթ և որակն՝ տեսակ։ Օրինակ, շապիկն տեսակ և կտան նիւթ։ Եւ կտան տեսակ և մանածն նիւթ, մանածն տեսակ և բամբակն նիւթ, բամբակն տեսակ և բոյսն նիւթ, բոյսն տեսակ և տարերքն նիւթ, տարերքն տեսակ և մարմին իւր նիւթ, մարմին տեսակ առ գոյացութիւն որ է ճաշար, և գոյացութիւն իւր նիւթ, և ճոճարն պարզ պատկեր է ամենայնի և այսպէս սկսեալ յօդիցն մինչ ի բարձրութիւն և ըստ այլում»²։ Սակայն Հովհաննէս Երզնկացիին այստեղ կանգ չի առնում։ Այդ նույն ձեռագրի «Յաղագս լինելութեան և ապականութեան» գլխում նա գրում է. «Նոյնպէս և փոփոխումն լինի, որ է ապականութիւն, որ ապականի տեսակն, որպէս աղն ի հողոյն և ի ջրէն է. յորժամ փոխի ի տեսակէն, դոր ապականութիւն կոչեն, իր գիշութիւն յօդիցն մարքաղն ելնէ, և օղն այլ պատուական է, քան զաղն, և հողոյն հաւելուածն ի հողմն նմա։ Եւ այս աչաց տեսեալ եղև, որ աղն, յորժամ դժուոյն տաքութիւն տեսանէ օդ լինի։ Այսպէս լինին և այլ մարմնոցն ապականումն յիւր տեսակէն, իսկ պարզ ճոճարին և նիւթոյն ոչ լինի բնաւ ապականութիւն»³։ Այսպիսով, Հայաստանում դեռ XIII դարում, ի դեմս Հովհաննէս Երզնկացի-Պլուզի, պնդել են մատերիալի փոփոխութեան և նյութի պահպանութեան օրենքի վրա։

«Երևելի արարածքս մեծ աշխարհ ասի, և մարդ՝ փոքր աշխարհ։ Եւ որպէս մարդ հոգի է և մարմին, նոյնպէս աշխարհ և զոր ինչ կայ ի մեծ աշխարհս մարմնեղէն և հոգեղէն կայուն և գնայուն, գոյացութիւն և պատահումն, չոր և դալար, ամենայն կայ և ի փոքր աշխարհ, և փոքրովս մեծն իմանին»⁴։ Եվ եթե դրան ավելացնենք և այն, որ, ըստ Հովհաննէս Երզնկացու, գոյութիւն ունի նաև բնական իմացութեան աստվածային աշխարհ, ապա կստացվի. «Աստուած իմանալի աշխարհ։ Աշխարհ զգալի աշխարհ։ Մարդ զգալի և իմանալի աշխարհ։ Եւ ասի աստուած իմանալի աշխարհ, վասն զի յարացոյցսն և զնախատիպսն։ Երկրորդ, վասն մասամբք, այսինքն

1 Պետական Մատենադարան, ձեռագիր № 6670, էջ 101բ։

2 Նույն տեղում, էջ 93ա—բ։

3 Նույն տեղում, էջ 96ա։

4 Նույն տեղում, էջ 106ա։

աշխարհի անուամբք անուանելոյն: Իսկ աշխարհ է զգալի աշխարհ, վասն ընդ զգայարանս մեր զգայական ազդումն: և զօրութիւն տալոյն, յորմէ այսինքն գունոց և որակութեանց գեղեցկափայլութիւնք և ձայնից նուագարանաց և բազմատեսակ կենդանեաց և անկենդանեաց, ի ձեռն օգոյ բացազանշութեան, հոտոց և համոց և շօշափական նիւթոց, իբր ընդդրունս քաղաքի յընդարձակութեան մտաց մերոց մտանն: Իսկ զգալի և իմանալի աշխարհ մարդ վասն զի միջոց է և շաղկապ է երկուց աշխարհաց, իմանալոյն և վերնականի և զգալոյս և նիւթականի¹: Մարդն օժտված է ոչ միայն աստծուն և բնությունը, այլև ինքը իրեն ճանաչելու հատկությամբ. «Առաջին իմաստութիւն է մարդուն,— գրում է Հովհաննես Երզնկացին,— ճանաչելն զինքն..., գիտել թէ մարդն աշխարհ է»², ճանաչել իր հոգեկան և ֆիզիկական աշխարհը, այդ միկրոկոսմոսը իր բոլոր կողմերով:

Մետաֆիզիկական աշխարհը մարդու կողմից ընկալվում է տրամախոհությամբ, իսկ ֆիզիկական աշխարհը՝ զգայությամբ, ուրեմն մարդն իր մեջ, արտացոլում և միաժամանակ իրենով ներկայացնում է աստվածային և նյութական աշխարհները: Ըստ Հովհաննես Երզնկացու տրամաբանության, աստվածային աշխարհը իր «ենթակայութեամբ» և «մտածողութեամբ» ոչ-նյութական կեցություն է, իսկ ֆիզիկական աշխարհը, ընդհակառակը, նյութական կեցություն է: Նյութական և ոչ-նյութական կեցությունների այդ երկու կարգի ընկալումների միջև ընկած է մաթեմատիկայի իմացության բնագավառը, որի համար իմացության օբյեկտ են հանդիսանում, մի կողմից՝ զգայական առարկաները, որոնք վերաբերում են ֆիզիկական աշխարհին, և մյուս կողմից՝ ոչ-նյութական կեցություններ, որը պատկանում է աստվածային աշխարհին: Դրա հիման վրա Հովհաննես Երզնկացին կառուցում է իր թեզը այն մասին, որ մաթեմատիկական աղեկված է մարդկային բնությանը, քանի որ մարդուն հատուկ է ինչպես ռացիոնալ-աստվածայինը, այնպես էլ զգայական-ֆիզիկականը³:

Այնուհետև Հովհաննես Երզնկացին գրում է, որ «մարդիկ <ունին> երկու զօրութիւն՝ խելքն և զհոգին, խելքն ի հոգին է, որպէս լոյսն ի հորոյն»⁴: Դա նշանակում է, որ, ըստ Հովհաննես Երզնկացու, մարդու «խելքը» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հոգու հատկությունը,

¹ Պետական Մատենադարան, ձեռագիր № 2173, էջ 103բ:

² Ձեռագիր, № 6670, էջ 100ա:

³ Տե՛ս ձեռագիր № 2173, էջ 103բ—104ա:

⁴ Ձեռագիր № 6670, էջ 102բ:

խակ հոգին իր հերթին անբաժան է մարդու մարմնից, ավելին, վերջինս, այսինքն «նիւթն առաջին պատճառ է հոգոյն»¹, որ նշուիլը կամ մարդու մարմինը և նրա հոգին կազմում են ամբողջական միասնություն, մի միասնություն, որ իրենով պայմանավորում է մարդկային բանականությունը՝ արտահայտված մտածողության և զգայության միջոցով:

Հովհաննես Երզնկացին, անկասկած, մարդու բնական հատկության հիմքը համարում է նրա օրգանիզմի ֆիզիկական կառուցվածքը: Նա գրում է. «Եւ է տեղի բանականին ուղեղ գլխոյն, որ յերիս բաժանի փորուածս. առաջին է տեսողականն, որ է զօրութիւն անբանութեան անձին. ի ձեռն զգայարանացն ի ներդործել առ զգալին և կամ կրել ի զգալեացն, իսկ միջինն սորա խելապատակ, որ է իմացողականն, որ ընդունելով ի տեսողականէն, դատէ քննութեամբ և հաւանի իրին, և ապա զ'ի բաց փախչելն կամ ի վերա դիմելն առն է: Եւ երրորդ սորա յետուստ կուտէ յիշողականն: Արդ տեսողականն աւանդ է իմացողականին դտեսեալն, իսկ իմացողականն, որ և խոհեցողական ասի, յինքն առեալ և դատեալ, առաքէ առ յիշողականն և է զործարան սորա յետուստ կուտէ փորուած խելացն: Եւ արդ է տեղի բանականին միջին սորա փորուած»²:

Այսպիսով Հովհաննես Երզնկացին մարդու գլխի ուղեղին վերագրում է հատկություն, որը իրականացնում է արտաքին աշխարհի զգայական ընկալումները, այնուհետև կատարում է դատողություններ զգայական առարկաների հասկացության շուրջը, վերջապես, հիշողության մեջ պահպանում է ինչպես զգայական ընկալումները, այնպես էլ մտածողության կողմից ձեռք բերված հետևությունները: Ահա շնորհիվ մարդու այդ բանական հատկության, նա ճանաչում է «փոքր», «մեծ» և գերզգայական աշխարհները:

Ըստ Հովհաննես Երզնկացու «մեծ աշխարհում» բոլոր երևույթները տեղի են ունենում մեր զգայական ընկալումներից անկախ: Միաժամանակ նշում է, որ այն բոլորը ինչ գոյություն ունի արտաքին աշխարհում կարելի է կամ տեսնել, կամ լսել, կամ շոշափել, կամ ճաշակել, կամ հոտոտել³, որովհետև իրերի աշխարհը ներգործում է մեր զգայական օրգանների վրա: «Գունոց և որակութեանց,— գրում է Հովհ. Երզնկացին,— գեղեցկափայլութիւնք և ձայնից նուագարանաց և բազմատեսակ կենդանեաց և անկենդանեաց, ի ձեռն

¹ Զեռագիր № 6670, էջ 102ա:

² Զեռագիր № 2173, էջ 106բ:

³ Նույն տեղում, էջ 1ա:

օղոյ բացադանշութեան, հոտոց և համոց և շօշափական նիւթոց, իբր ընդդրունս քաղաքի յընդարձակութեան մտած մերոց մտանին»¹։

Հովհաննես Երզնկացու պատկերացմամբ մարդու միտքը, որպես հայելի, ցույց է տալիս «առ սկզբնատիպն նմանութիւն ըստ կերպարանի»²։ Միտքը, որպես իմացութեան բարձր ձև, կարգավորում է մեր զգայութիւնը, ուղղութիւն է տալիս մարդու գործունեութեանը։

Հովհաննես Երզնկացու բնագիտական այս ընդհանրացումներն, անշուշտ, ունեն իրենց էքսպերիմենտալ հիմքերը, փորձի և դատողութեան տվյալները։ Դա ապացուցվում է հենց իր՝ Հովհաննես Երզնկացու ցուցմունքներով։ Մենք նկատի ունենք, մասնավորապես, նրա հիշատակութիւնն այն օրերի մասին, որի համաձայն Հայաստանում թույլ էր տրվում կենդանահերժութիւն կատարել — կենդանի օրգանիզմի վրա վիրահատութիւն կատարել՝ մարդու այս կամ այն օրգանի գործունեութիւնն ուսումնասիրելու դիտավորութեամբ։ Ըջոր օրինակ բժիշկ հանճարեղ և իմաստուն զմահապարտ ոք առեալ բազմադիմի մահուամբ սպանանէ և ազգի ազգի կտտանօք և կեղեքելով, մինչ գտանէ զամենայն յօդուածոցն և զշլացն և զերակացն և զփորոտեացն զորպիսութիւն, ի ձեռն միոյ լլկանաց բազմաց արասցէ աւդուտ»³։

Այսպիսով, փորձի և դիտողութեան վրա առաջացած բնագիտութեան հիման վրա Հովհաննես Երզնկացին կատարում է լայն տեսական ընդհանրացումներ, առաջադրում է իր բնափիլիսոփայութիւնը, որ մենք շարադրեցինք ամենաընդհանուր գծերով։

В. К. ЧАЛОЯН

ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ ИОАННА ЕРЗЫНКАЦИ (XIII в.)

Резюме

Иоанн Ерзынкаци — естествоиспытатель и философ, поэт и грамматик, автор многочисленных работ по различным

¹ Ձեռագիր, № 2173, էջ 103ր։ Այս մասին տես նաև Ա. Կժոյանի աշխատութիւնը *Физиологические воззрения армян-врачей...* (Известия АН АрмССР, биолог. и сельхоз. науки, том X, № 5, 1957)։

² Նույն տեղում, էջ 187ա։

³ Ձեռագիր № 2173, էջ 214ր. հրատարակութիւն Լ. Խաչիկյանի, տես «Տեղեկագիր» № 4, 1947։

отраслям знания. В своей натурфилософии Иоанн исходит из четырех элементов мира, которые по его утверждению, «смешиваясь друг с другом, образовали все существующее, в том числе растения и животных. Для построения мира эти четыре стихии были необходимы, ибо без земли не было бы плотного тела, без воды — смешения и соединения, без воздуха (ветра) не было бы движения, а без огня — цвета и видимости».

Теория образования вселенной Иоанна Ерзынкаци основывается на взаимосвязи четырех элементов: «Огонь стремился кверху, шарообразно окружил прочие три стихии; между ними проник воздух и разделил их на шесть сторон — вверх, вниз и в четыре стороны света, — это образование последовало за огненным небом, в лоне которого находился ветер, как бы заключенный в сосуде. Земля же наша и вода утвердились посреди небес».

Иоанн Ерзынкаци, говоря о движении и изменении вещей, имеет в виду процесс возникновения и уничтожения всего сущего, понимая, «как по закону становления с течением времени образуются сущие и как они с течением времени погибают, согласно закону уничтожения». Частное и единичное возникают и уничтожаются, целое же существует вечно.

Для Иоанна Ерзынкаци «всякое тело состоит из материи и вида», первое не может быть без второго, и наоборот. На этой основе Иоанн Ерзынкаци утверждает, что для сущего количество и качество выступают в отношении друг друга как материя и вид, количество, как материя, а качество, как вид. При этом «изменение есть нечто иное, как уничтожение вида, в то время как вещество (материя) никогда не уничтожается. В Армении еще в XIII в. в лице Иоанна Ерзынкаци утверждали о превращении материи и сохранении вещества».

Божественный мир — это и по «подлежащему и по «мышлению» нематериальное бытие, физический же мир, наоборот, это — материальное бытие. Между этими двумя родами восприятия нематериального и материального бытия выступает область познания математики, для которой объектом познания являются, с одной стороны, чувственные вещи и которая опирается на физический мир, а с другой стороны, постигает нематериальное бытие, относящееся к божественному миру.

Иоанн Ерзынкаци утверждает, что ум человека есть свойство его души, которая неотделима от тела, больше того, «первая причина существования души является материя». Иоанн Ерзынкаци утверждает, что физическое строение человека есть основа его разумного отправления. «Место разума человека, это — мозг его головы, который имеет три впадины — места для ощущения, рассуждения и памяти».

В представлении Иоанна Ерзынкаци мысль человека как «зеркальное отражение» показывает «нечто подобное первообразу», отражает внешнюю природу, весь мир вещей.

Мысль как высшая форма познания упорядочивает наши ощущения, выявляет истину бытия, дает направление действиям человека.